

DOI:

УДК 329.18:316.75:94](430)"1933/1945"

Наталія Кашеварова,

кандидат історичних наук, докторант,

Інститут історії України

Національна академія наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

Web of Science Researcher ID: AAY-9661-2020

**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ВІДОМСТВО НСДАП
(1933–1942) У РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЇ
«НОВОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОРЯДКУ»**

Мета публікації – проаналізувати документи Зовнішньополітичного відомства НСДАП (нім. Außenpolitisches Amt der NSDAP, далі – АРА) (1933–1942) як джерела з ідеології зовнішньої політики нацизму, з’ясувати напрями діяльності АРА у поширенні націонал-соціалістичної ідеології та його внесок у формування мілітаристських настроїв у Третньому райху і стратегії майбутньої війни. *Методологія* дослідження базується на загальнонаукових принципах і методах наукових досліджень, зокрема, на принципах історизму та об’єктивності, методах структурно-функціонального та порівняльного аналізу і синтезу, проблемно-тематичному, хронологічному методах, а також методах джерелознавства і документознавства. *Новизна* дослідження полягає у визначенні в цілому документального складу архіву АРА, з’ясуванні та уточненні напрямів його діяльності, висвітленні його внеску у формування нацистської зовнішньої політики Третнього райху, що серед іншого містив перспективи освоєння нового «життєвого простору». *Висновки.* Серед завдань АРА у країнах Європи у 1933–1939 рр. було створення позитивного образу націонал-соціалізму, організація пронацистського руху, пошук союзників на міжнародній арені, серед іншого з метою створення «антибільшовицького блоку» європейських держав, розвиток торговельних відносин з різними країнами для придбання продовольства і військової техніки тощо. Важливе місце посідав збір інформації щодо внутрішнього становища у різних країнах, для чого використовувалися особисті контакти, підтримка пронацистських лідерів, видавництв, ідеологічна підготовка німецьких дипломатів, розповсюдження видань НСДАП, організація культурних заходів, підтримка емігрантського руху. Наприкінці 1930-х років великого значення набуло формування стратегії

© Н. Кашеварова, 2022

зовнішньополітичної та економічної діяльності Німеччини і розбудова концепції «нового європейського порядку». Діяльність АРА фактично припинилася на початку 1943 р. Більшість його документів зберігається у Федеральному архіві Німеччини, у фонді NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP), що нараховує 480 архівних справ, серед яких провідне місце посідають аналітично-інформаційні матеріали. Документи АРА є також серед матеріалів фонду NS 8 (Kanzlei Rosenberg), де можна знайти організаційно-розпорядчу документацію (накази, розпорядження, доручення тощо). Ще одну важливу частину документів архіву АРА становить листування.

Ключові слова: Третій райх, націонал-соціалізм, ідеологія, пропаганда, Зовнішньополітичне відомство НСДАП, Друга світова війна, окупація, Альфред Розенберг.

Сьогодні одним із завдань історичної науки є вирішення проблеми актуалізації комплексу документів служб нацистського державного діяча та одного з ідеологів Третього райху Альфреда Розенберга, створених ним у структурі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (далі – НСДАП), серед яких окреме місце належало Зовнішньополітичному відомству НСДАП (1933–1942) (нім. Außenpolitisches Amt der NSDAP, далі – АРА). Це відомство було створене у 1933 р. і фактично припинило свою роботу на межі 1942–1943 рр. (формально ліквідоване разом з іншими партійними службами у 1945 р.), у зв'язку з мобілізацією співробітників на тлі скорочення функцій АРА та втрати ним свого значення внаслідок зміни системи міжнародних відносин з початком Другої світової війни¹. Але тривалий час його внесок у нацистську ідеологію і пропаганду був мало досліджений, тому зберігає своє значення визначення особливостей діяльності АРА, висвітлення інформаційного потенціалу його документів як джерел щодо розвитку нацистської ідеології і підготовки реалізації загарбницьких планів нацистської Німеччини в Європі.

АРА було однією зі структур, створених А. Розенбергом у системі НСДАП, які в історіографії нерідко згадуються під об'єднаною назвою «служби Розенберга»². Серед основних були служба Уповноваженого

¹ Частину співробітників було переведено до Міністерства окупованих східних територій.

² У той час як під назвою «Служба Розенберга», як в історіографії, так і безпосередньо у документах НСДАП виступає служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, яка напередодні Другої світової війни посіла центральне місце серед створених Розенбергом структур.

фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (1934–1945) (нім. *Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*, далі – служба Уповноваженого) з низкою її підрозділів, Вища школа НСДАП (нім. *Hohe Schule der NSDAP*), що у майбутньому мала стати елітним партійним університетом, з низкою інститутів у її складі, Оперативний штаб райхслейтера Розенберга (нім. *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*), Східна бібліотека Розенберга (нім. *Ostbücherei Rosenberg*), а також Товариство з дослідження світової більшовицької загрози (нім. *Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr*).

Слід також зазначити, що, крім АРА, у структурі НСДАП з 1931 р. міжнародними зв'язками займалася Зарубіжна організація НСДАП (нім. *Auslandsorganisation der NSDAP*), головним завданням якої було кураторство над партійними підрозділами і організаціями за кордоном, а також облік німецьких націонал-соціалістів, які перебували за кордоном³, а з 1934 р. – також Служба Ріббентропа (до 1935 р. – бюро Ріббентропа, або Зовнішньополітичне відомство з особливих питань, нім. *Außenpolitisches Amt für Sonderfragen*), яка займалася формуванням особистих зв'язків за кордоном, що могли б впливати на створення позитивного образу нацистської Німеччини⁴. З огляду на це, предметом пропонованої статті є розробка АРА стратегії зовнішньополітичної діяльності з перспективою подальшого розширення «життєвого простору», що втілювалася у війну та окупації в Європі та СРСР.

Вивчення стану наукового опрацювання цієї теми свідчить, що за наявності значної кількості опублікованих праць, у яких детально висвітлено політичну біографію А. Розенберга та його відносини з представниками вищого керівництва Третього райху, бракує публікацій про діяльність партійних служб А. Розенберга, і практично немає досліджень, у яких документи цих служб розглядалися б як історичні джерела.

Серед основних наукових публікацій, зокрема, можна назвати лише кілька видань, що висвітлюють історію політичної кар'єри Розенберга на тлі його біографії і приділяють увагу питанню діяльності його Зовнішньополітичного відомства. Найбільш ґрунтовно ці питання розглянуті

³ З 1935 р. вона мала статус зарубіжного округу НСДАП (нім. *Gau*). Документи цієї організації зберігаються у Федеральному архіві Німеччини у фонді NS 9.

⁴ Документи Служби Ріббентропа можна знайти у Федеральному архіві Німеччини, у складі низки різних фондів, пов'язаних з НСДАП, а також у складі окремих особових колекцій.

у комплексних працях дослідників Ернста Піпера «Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe» (укр. «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера») [1] та Райнгарда Больмуса «Das Amt Rosenberg und seine Gegner» (укр. «Відомство Розенберга та його противники») [2], Роберта Сесія «The Myth of the Master Race» (укр. «Міф про панівну расу») [3], де частково висвітлена також і діяльність АРА, а також у монографії Сеппо Куусісто «Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939» (укр. «Альфред Розенберг у націонал-соціалістичній зовнішній політиці, 1933–1939») [4].

Небагато дослідників залучали до своїх досліджень документи АРА як джерела. І нерідко обмежене залучення джерел, однобічний розгляд діяльності А. Розенберга, або ж оцінка його лише як міністра окупованих східних територій, на нашу думку, веде до стереотипної оцінки окремими дослідниками ролі А. Розенберга як маловпливового політика, до недооцінки ідеологічної складової діяльності його самого та його служб у поширенні ідеології та пропаганди, у ідейній підготовці до війни, і до поверхневої оцінки його особистого впливу у політичних колах Німеччини, де він програвав Й. Гьоббельсу та Г. Гімлеру у своєму впливові на А. Гітлера, а також навіть до недооцінки безпеки самої ідеології націонал-соціалізму ⁵.

Певний сегмент у історіографії проблеми займає низка публікацій, підготовлених українськими та російськими дослідниками. Але якщо українські історики найчастіше приділяють увагу питанню відносин українського визвольного руху і Третього райху, де А. Розенберг фігурує здебільшого як міністр окупованих східних територій ⁶, то російські

⁵ Див.: Zellhuber, A. «Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu.»: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München: Ernst Vögel Verlag, 2006. 414 s.; Koop, V. Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust – eine Biographie. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2019, 346 s.; Баринов И. Альфред Розенберг: жизнь как миф. [Москва]: Indie Science Press, 2017, 375 с. та ін.

⁶ Див., напр.: Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ: Біла Церква, ТОВ Білоцерковдрук. 2011. 368 с.; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. Т.1; ОУН в 1941 році: Документи / упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Пагрияк, В. Сергійчук; передм. С. Кульчицького. Київ, 2006. Ч. 1–2 та ін. Тут і далі питання відносин представників українського націоналістичного визвольного руху та німецької окупаційної влади, як і участь у цьому А. Розенберга, у цій статті не розглядаються. Ця наукова проблема є самостійною, виступає предметом окремого дослідження, і перебуває поза предметом цієї публікації.

нерідко згадують А. Розенберга у публікаціях з ідеології нацизму. Але, здебільшого, у світлі дуже вузьких аспектів нацистської ідеології, або ж, навпаки, у публікаціях широкого, загального характеру ⁷.

Винятком є дослідження В. Бухановим ідеології націонал-соціалізму. Він одним з перших радянських дослідників наприкінці 1980-х років отримав змогу працювати з документами служб Розенберга, з тією їх частиною, що на той час зберігалися в Центральному державному архіві НДР (після об'єднання Німеччини його зібрання увійшли до складу Федерального архіву Німеччини). Серед іншого він у загальних рисах приділив увагу зовнішньополітичній концепції НСДАП та її ідеологам, які працювали в АРА [5].

Окремо слід згадати особові документи самого А. Розенберга, що також виступають джерелами, передусім його політичний щоденник, віднайдений та опублікований лише кілька років тому, де можна знайти багато інформації щодо його закордонних зв'язків та особистого спілкування ⁸, а також опубліковані матеріали самої НСДАП, наприклад щорічні матеріали про її структуру та організацію (так звані «Organisationsbücher der NSDAP»).

На сьогодні основна частина документів АРА зберігається у Федеральному архіві Німеччини, передусім, в окремому фонді NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP) (1927–1942 pp., 480 одиниць зберігання). Окремі документи АРА можна знайти також у фонді NS 8 (Kanzlei Rosenberg, укр. «Канцелярія Розенберга»), оскільки посада райхслайтера передбачала керівництво усіма партійними службами

⁷ Див., напр.: Аникеев А. А., Кольга Г. И., Пуховская Н. Е. НСДАП: идеология, структура и функции. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001, 323 с.; Кольга Г. И., Аникеев А. А., Пуховская Н. Е. НСДАП в политической системе Третьего рейха. Саарбрюкен: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 544 с. Але загалом окрему частину становлять популярні публікації, розраховані на масового читача, що пропагують «розтиражований образ» нацизму і тому не мають наукової цінності.

⁸ Насправді перші публікації щоденникових нотаток А. Розенберга мали місце у 1960-х роках (за 1934–1935 та 1939–1940 pp.), але у 2013 р. була віднайдена значна частина записів до 1944 р. включно, які, як припускають, зникли у 1946 р. Видання німецькою мовою: Vajohr F., Matthäus J. (Hrsg.) Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944. Frankfurt am Main 2015, 650 s.; російською мовою: Политический дневник Альфреда Розенберга, 1934–1944 гг. / под ред. И. Петрова ; пер. с нем. С. Визгиной, И. Петрова ; коммент. С. Визгиной, А. Дюкова, В. Симиндя, И. Петрова. М.: Фонд «Историческая память», 2015. 448 с.

у межах наданих повноважень і канцелярія мала координуючі функції щодо служб А. Розенберга у НСДАП.

При цьому у фонді NS 43 більшу частину документів становлять робочі інформаційно-аналітичні матеріали відомства за різні роки, систематизовані за його організаційною структурою (за відділами й підрозділами). Наприклад, підшивки преси різних європейських країн, статті співробітників АРА, звіти і донесення щодо дипломатичних зв'язків та різноманітних подій тощо. Водночас у складі фонду канцелярії можна знайти багато установчих і організаційних документів АРА, серед яких документи про створення АРА, накази та інструкції керівних осіб, плани, проекти, документи щодо структури та її реорганізації, кадрових питань, завдань відомства тощо. В обох фондах також зберігається численне листування із зовнішньополітичних питань⁹. З огляду на це, документи АРА як джерела мають розглядатися комплексно, у їхньому зв'язку з документами інших структур Розенберга.

Зовнішньополітична діяльність самого А. Розенберга офіційно почалася у 1930 р., коли він був обраний до райхстагу від НСДАП. З цього часу розгортанню його діяльності в цій сфері сприяло отримання у 1933 р. звання райхсляйтера на тлі приходу до влади А. Гітлера та НСДАП, і тоді він вже мав репутацію найкращого знавця СРСР і фахівця з ідеології більшовизму. У квітні того ж року А. Гітлер призначив А. Розенберга керівником новоствореного Зовнішньополітичного відомства НСДАП. Станом на 1939 р. у ньому було щонайменше понад 70 співробітників, для 1943 р. було передбачено вже понад 120 (дані можуть бути неповними через те, що не всі документи збереглися) [2, s. 330–331]. У середині 1930-х років у його складі було три основних великих відділи: 1) підрозділ з відділами різних країн (Велика Британія, Близький Схід, Далекий Схід, Північна Європа та ін.) з низкою більш дрібних відділів; 2) відділ німецького академічного обміну; 3) відділ торгівлі. Крім цього, до АРА належали головна служба преси (нім. *Hauptstelle für Pressewesen*) та навчальний центр, або школа (нім. *Schulungshaus*). Серед основних завдань АРА було поширення націонал-соціалістичних ідей серед іноземців, підтримка націонал-соціалістичного руху за кордоном, збирання політичної інформації, передусім у європейських країнах, яка публікувалася в зарубіжній пресі, організація різних культурних заходів, а також налагодження торговельних та наукових зв'язків [6, s. 310–311].

⁹ Ці фонди частково оцифровані, ознайомитися з їхніми матеріалами можна на сайті Федерального архіву: www.bundesarchiv.de.

До роботи в АРА Розенберг залучив низку різних спеціалістів, серед яких були й емігранти з колишньої Російської імперії, наприклад балтійський німець Арно Шікеданц (Arno Schickedanz), керівник штабу АРА (серед його завдань було налагодження зв'язків з емігрантськими колами), Георг Ляйббрандт (Georg Leibbrandt), родом з німецької колонії в Одеській області. Останній у АРА відповідав за напрямок Східної Європи, а з 1941 р. очолив головний відділ політики у Міністерстві окупованих східних територій (нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). Крім них, Розенберг запросив до роботи Вернера Дайца (Werner Daitz), відомого спеціаліста в галузі економіки і промисловості, члена економічної ради НСДАП, який також захоплювався філософією. Він мав представляти напрям зовнішньої торгівлі, який мав у АРА особливе значення. Так, на думку дослідника С. Куусісто, В. Дайц багато уваги приділяв Близькому і Середньому Сходу і мав завдання організовувати постачання продовольства, а також співпрацювати у військовій сфері [4, с. 76–107; 7, с. 244–294], що мало сприяти швидкому відновленню воєнного потенціалу Німеччини. Крім цього, щоденник А. Розенберга свідчить про те, що АРА проводило переговори щодо економічних угод з низкою різних країн – Румунією, Бразилією, Афганістаном та іншими, з окремими представниками фінансових і промислових кіл кількох країн Західної Європи, передусім Великої Британії та Нідерландів [4, с. 123–125].

Роздуми Розенберга стосовно зовнішньополітичної стратегії Німеччини беруть свій початок задовго до створення АРА. Так, у 1927 р. він видав брошуру «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» [8], де відкинув ідею завоювання так званого життєвого простору для Німеччини поза Європою, зокрема в Африці, і звернувся до Східної Європи, вважаючи, що колонії мають бути територіально пов'язані з метрополією. Для цього Розенберг спочатку запропонував ідею союзу з Великою Британією проти СРСР і підтримку опозиційного руху в Радянському Союзі. Але тут він розглядав можливість орієнтації на розширення життєвого простору для так званої нордичної раси і у Західній Європі. Згодом ці ідеї були узагальнені у найвідомішій його праці із назвою «Міф ХХ ст. Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби нашого часу» (1930) [9], вони також увійшли до політичної концепції АРА щодо зовнішніх відносин Німеччини. Згаданий вище дослідник В. Буханов також звернув основну увагу на цю концепцію європейської зовнішньополітичної діяльності націонал-соціалізму, яку розвивали А. Розенберг та В. Дайц, який став одним із провідних співробітників АРА, щодо «нового європейського

порядку» і так званої біополітики, що базуються на концепції «біологічної субстанції» (походження) та народної психології і народного імперіалізму [10].

А. Розенберг закликав до згуртування європейського континенту на світоглядних засадах націонал-соціалізму: *«Ані позбута раси та народного характеру “Центральна Європа”, якою її проголошував Науманн, ані франко-єврейська Пан-Європа, а нордична Європа є гаслом майбутнього, майбутнього з германською Центральною Європою. В цій Європі кожному буде відведено своє велике місце та роль: Німеччина як расова та національна держава, як центральна влада континенту, як охорона Півдня та Південного Сходу, скандинавські держави з Фінляндією – як другий союз для охорони Північного Сходу, і Велика Британія як гарант для Заходу та заокеанських країн там, де це потрібно для інтересів нордичної людини»* [5, с. 46; 11, с. 469]. «Расові системи держав» у Європі та в усьому світі, які перебувають у симбіозі і на основі цього забезпечують світове панування білої раси, – це було змістом зовнішньої політики, за яку ратував А. Розенберг [11, с. 268].

У багатьох творах В. Дайца, написаних трохи пізніше за цю озвучену Розенбергом ідею, ідеологія, політика та економіка переплелися між собою, поєднавши принцип «просторової» зовнішньої політики із законом «органічної свободи», де зовнішньоекономічна діяльність для Німеччини передбачала завоювання і колонізацію, передусім, Східної Європи [5, с. 46].

Цей пропагований А. Розенбергом і В. Дайцом нерозривний зв'язок внутрішньогосподарської та зовнішньоекономічної діяльності, особливо щодо політики захоплення земель та корисних копалин, знайшов підтримку у фінансово-економічних колах Німеччини. При цьому В. Дайц пропагував концепцію визнання безумовного примату народу (з нордичним корінням) над будь-якою державою і простором і проголошував ідею другорядності державного суверенітету та первинності суверенітету народного, що базується на ідеї структури: родина (де дружина добровільно підкоряється чоловікові) – народ (де народ добровільно підкоряється фіюеру) – родини народів (де народи в Європі добровільно підкоряються домінантній державі (Німеччині)). Це – природна організація «біологічної субстанції», основа «стабільного і щасливого суспільства», де утворюється спільний політичний та економічний простір. Основою такого європейського союзу Розенберг і Дайц вважали політику поєднання ідей «свідомого європейського» та «народно-психологічного», що мало привести до нового європейського союзу, наслідком створення

якого має стати переворот в теорії і практиці міжнародної діяльності. А на практиці це було заклик до створення союзу нової Європи проти СРСР. Ця концепція згодом вплинула на загальні засади окупаційної політики Третього райху. Хоча перший вектор територіальної агресії мав бути спрямований на західні країни, з якими Розенберг і Дайц спочатку пропонували створити союз, а вже потім спільними зусиллями – на СРСР.

Крім цього, особливе місце як у поглядах самого А. Розенберга, так і певною мірою у діяльності АРА, принаймні спочатку, посідала Велика Британія. Він докладав значних зусиль для встановлення контактів з британськими політиками і дипломатами з метою зробити з них союзників Німеччини або схилити їх зайняти нейтральну позицію. Також він прагнув зменшити контроль Великої Британії за оснащенням німецької армії, що було обмежене Версальським договором [4, с. 76–107; 7, с. 40–87]. А. Розенберг брав участь у підготовці Морської угоди 1935 р. між Великою Британією та Німеччиною, яка визнала денонсацію обмежувальних положень Версальського миру, і водночас проводив політику нейтралізації спроб Британії створити союзи з іншими країнами проти СРСР на основі антибільшовицької діяльності та задля запобігання втручання у підготовку війни та критикував діяльність Ріббентропа як посла Німеччини в Лондоні.

Пізніше у своєму тюремному щоденнику, в якому він аналізував причини краху Третього райху, Розенберг написав: *«Лондон не зміг зрозуміти традиційної ідеї політичної рівноваги на європейському континенті у зв'язку зі зміною історичної ситуації, відповідно до котрої на одному боці стоїть Радянська Росія, а на іншому – уся решта Європи»* [12, с. 409].

У цілому записи щоденника Розенберга з 1931 р. свідчать, що він виступав активним учасником міжнародної діяльності та деякий час був довіреною особою Гітлера у багатьох публічних та непублічних питаннях міжнародної політики, особливо у період до 1939 р. Зокрема, він та його представники брали участь у перемовинах з лідерами політичних кіл Великої Британії, Франції, Австрії, Італії, Бельгії, Іспанії, Румунії, Польщі, Норвегії, Югославії, Ірану, Афганістану, Японії тощо.

Під час підготовки до воєнної експансії в Європі Розенберг також виконував доручення Гітлера, збираючи інформацію про політичну ситуацію в різних європейських країнах, у тому числі дані про події в СРСР, наприклад, аналітичні матеріали щодо змісту радянських газет та рішення Політбюро КПРС. Він продовжував спілкуватися зі своїми націонал-соціалістичними партнерами в інших країнах з метою форму-

вання нових урядів і під час окупації європейських територій. Крім того, до цієї діяльності Розенберг залучав і офіційне періодичне видання «Völkischer Beobachter» («Народний оглядач»), головним редактором якого він був багато років поспіль.

Водночас деякі дослідники вважають, що у питаннях зовнішньої діяльності Розенберг не зміг стати сильним, переконливим політиком, враховуючи також те, що Гітлер не призначив його на посаду міністра закордонних справ, яку Розенберг прагнув обійняти. Але, плануючи війну з СРСР, Гітлер тримав при собі Розенберга і в перспективі бачив його міністром окупованих східних територій. Тож оцінюючи діяльність АРА та особисті зусилля А. Розенберга для забезпечення впливу націонал-соціалізму в європейських країнах, в укладанні торговельних та воєнних угод, слід враховувати, що АРА було структурою НСДАП, а Розенберг у політичних колах Німеччини вважався одним із найкращих знавців Росії та СРСР, більшовизму як політичного та ідеологічного ворога. Фактично Гітлер доручив йому ідейну боротьбу із «світовим більшовизмом». За словами Гітлера, *«світ повинен знати, що духовний та організаційний центр боротьби з силою, яка прагне руйнування світу, знаходиться в Німеччині»* [7, с. 123]. Тому, серед іншого, АРА доручалося проводити постійний аналіз міжнародної та радянської преси. У фонді АРА зберігаються великі підшивки газет різних країн, які аналізувалися його інформаційним відділом.

Ще одним вагомим напрямом діяльності АРА в середині 1930-х років стала робота Зовнішньополітичної школи при АРА. Її було відкрито у 1934 р. для ідеологічної підготовки німецьких дипломатів. Сам Розенберг та співробітники АРА регулярно читали там доповіді й організували лекції, дипломатичні прийоми, зустрічі та інші подібні культурні заходи. Наприклад, планувалося раз на тиждень проводити товариські зустрічі, які передбачали спілкування з фахівцями з різних політичних та ідеологічних питань, виголошення доповіді на певну тему, обов'язковими також були лекції з історії, культури і мистецтва різних країн, при цьому великого значення надавалося різного роду зв'язкам цих країн з Німеччиною. У рамках навчання були навіть передбачені короткі подорожі студентів до різних країн Європи [13, ВІ. 125–128] ¹⁰.

¹⁰ Документи школи, наприклад плани лекцій, доповідей, різних інших заходів тощо, можна знайти серед документів партійної канцелярії Розенберга у складі фонду NS 8 Федерального архіву Німеччини, а також у складі низки інших фондів, наприклад, у фонді райхсканцелярії (R 43–II), у справі 939, R 58 («Головне

Певною мірою переломним став 1936 р. Оскільки Розенберг постійно конкурував з різними міністерствами (іноземних справ, народної просвіти і пропаганди та ін.) як з органами виконавчої влади, а також і з низкою інших державних структур, він вирішив укласти політичний союз з Г. Гьорінгом проти Й. Гьоббелса. У 1936 р. між ними відбулися успішні переговори стосовно поділу сфер впливу у зовнішній політиці. Щодо цього 12 грудня 1936 р. Розенберг записав у щоденнику: *«Сьогодні протягом двох годин розмовляв з Гьорінгом, і це після досить тривалого часу. Було усунуто окремі непорозуміння та проговорено сфери діяльності. Він спрямовуватиме в Зовнішньополітичне відомство все, що стосується Північного Сходу і всіх територій на Південному Сході, тобто від Фінляндії до Афганістану та вздовж російського кордону. На Балканах Гьорінг зарезервував за собою Югославію – там у нього є безпосередні контакти»* [7, с. 139].

Ще одним важливим напрямом для Розенберга була співпраця з Норвегією, з огляду на його концепцію про важливу роль скандинавських народів у формування нордичної раси. Сприяло цій співпраці Нордичне товариство (нім. Nordische Gesellschaft), засноване ще 1921 р. у Любеку і з часом фактично підпорядковане АРА. Воно опікувалося розвитком економічних відносин Німеччини та Скандинавських країн і постійно перебувало у контакті з Розенбергом ще до створення АРА [14, ВІ. 77–85]¹¹, але серед його завдань був також розвиток відносин з північними країнами на основі так званого нордичного мислення [15, ВІ. 178].

У 1939 р. було вирішено об'єднати усі організаційні заходи з культури північних народів під кураторством Нордичного товариства, яке, за словами А. Розенберга, активно обговорювало питання життєвого простору у майбутній війні на Сході. Особливе значення цього товариства у зовнішньополітичній діяльності спиралося на ідею Розенберга щодо органічної нордичної сутності поняття «раса» та її ролі у створенні нової державної системи, що протистоїть системам Східної Азії та сучасної йому Європи. Нова державна система, *«створення котрої відповідає*

відомство імперської безпеки»), у справі 7198, R 153 («Публікаційна служба у Берліні-Далемі»), у справі 132, та у низці інших фондів.

¹¹ «Die Notwendigkeit der Aufrechterhaltung der Handels- und Verkehrsbeziehungen zwischen Deutschland und den nordischen Ländern (Dänemark, Schweden, Norwegen, Finnland). Eine Denkschrift der Nordischen Gesellschaft. Lübeck, im Juli 1932» (укр. «Необхідність підтримки торгівельних та транспортних відносин між Німеччиною та північними країнами (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія). Записка Нордичного товариства (Любек, липень 1932 р.)»).

інтересам нордичних культур», і формування сил германо-скандинавського блоку з метою захисту Півночі від хвилі комунізму мали б запобігти небезпеці з боку СРСР [11, с. 493–494]. Ця ідея активно запроваджувалася у діяльність АРА, хоча не завжди могла бути реалізованою.

Завдання з поширення націонал-соціалістичних ідей надавало широкі функції і повноваження, передбачало роботу з західними джерелами інформації, а також можливості впливу на зовнішню політику райху. Постійно здійснювалася підготовка дипломатів та відбувалися культурні дипломатичні заходи, які проводив Розенберг. З жовтня 1936 р. Розенберг представив доповідну записку з планом забезпечення впливу Німеччини в усіх без винятку державах, що межують із СРСР; на Близькому Сході, в Румунії, Угорщині, Югославії та ін.

Ближче до Другої світової війни Розенберг все ще пропонував Гітлеру створену при АРА концепцію союзу європейських країн проти більшовизму. Але після укладання пакту Молотова-Ріббентропа (23 серпня 1939 р.) про ненапад ці ідеї Розенберга щодо поєднання «свідомого європейського» та «народно-психологічного» у зовнішній політиці Німеччини не мали підтримки. Йому не вдалося переконати Гітлера у доцільності націонал-соціалістичного перетворення Європи шляхом створення союзу Німеччина–Британія–Італія–Румунія, а потім вже спрямувати сили на Схід. Гітлер остаточно віддав перевагу європейській концепції міністра закордонних справ Ріббентропа, згідно з якою головними союзниками райху оголошувалися Італія та Японія, а головними противниками – Великобританія, Франція та СРСР. Ріббентроп розглядав Великобританію як дуже потужного ворога, якому може стати на заваді військово-політичний союз Німеччини, Італії та Японії. Загалом за цим сценарієм Гітлер ухвалив рішення про черговість агресивних акцій Німеччини у майбутній світовій війні: перший удар було вирішено завдати на заході, другий – на сході Європи, проти СРСР.

Це стало ударом для концепції Розенберга в цілому. Він писав у 1939 р.: *«[...] цей укладений з Москвою пакт, обернеться колись загрозою для націонал-соціалізму. Як ми можемо говорити про спасіння та організації Європи, якщо змушені звертатися за допомогою руйнівної для Європи сили [...]. Якщо нам до того ж прийдеться залишити Радянському Союзу територію пол[ьської] України, то після Карпато-Укр[аїни] це стане другим ударом з нашого боку по найбільш потужному антимосковитському угрупованню»* [7, с. 195–196].

Але все ж таки тривалий час Гітлер звертався до альтернативної думки Розенберга у питаннях зовнішньої політики, яка не збігалася

з думкою Ріббентропа, що сприяло використанню неофіційних можливостей Розенберга. Напередодні війни Гітлер обговорював з Розенбергом план майбутньої війни на Сході та створення майбутнього Міністерства окупованих східних територій ще й як центру боротьби з більшовизмом. Розенберг навіть підготував доповідну записку на цю тему, яку Гітлер сприйняв позитивно [1, с. 426; 7, с. 290]. У цей самий період у АРА під керівництвом Г. Ляйббрандта активно готували матеріали про державну систему, партійну структуру, соціальні відносини, національний склад, економічний розвиток Радянського Союзу, демографічну ситуацію, становище німців у СРСР. Готувалися карти етнічного складу, адміністративні карти різних регіонів. Тривало опрацювання матеріалів зарубіжної періодики для поширення впливу НСДАП, готувалися аналітичні огляди радянської преси, здійснювалася ідеологічна підготовка кадрів для майбутньої адміністрації на окупованих територіях СРСР [5, с. 299; 7, с. 285–287].

Особлива увага Розенберга у початковий період війни також була приділена питанню використання етнічного партикуляризму в Україні та на Кавказі й необхідності підтримувати боротьбу народів у складі СРСР проти радянської влади. Він послідовно дотримувався своїх переконань і тоді, коли став міністром окупованих східних територій та протистояв у цьому питанні райхскомісару України Е. Коху. Крім цього, Розенберг не підтримував політику повного знищення слов'янського населення, розглядаючи його як буфер проти «монголоїдів». Але проблемою, на його думку, було те, що слов'яни занадто далеко просунулися на захід і зайняли землі, які начебто історично належали германським народам, а тому потрібно «повернути» їх німцям, звільнити від інших народів. Польща як держава, на його думку, не мала права на існування [3, с. 164–165]. Завойовані території мали б деурбанізуватися та основні зусилля покласти на розвиток сільського господарства й німецьких фермерів, оскільки концепції економічного розвитку Німеччини спиралися, серед іншого, і на так звану сільську психологічну складову «нордичної душі» з її багатовіковим досвідом.

Але після початку Другої світової війни, АРА почало поступово втрачати свою роль і значення. Частково це було пов'язане зі зміною міжнародної ситуації, де його зв'язки та діяльність почали втрачати актуальність, частково – зі скороченням фінансування і значними втратами кадрів через оголошену у січні 1943 р. тотальну мобілізацію, під яку підпали не лише штатні співробітники АРА, а й залучені до його роботи позаштатні лектори. Водночас завдання збирання радянських

матеріалів, які можуть бути використані у боротьби проти більшовизму, передусім зібрань радянських бібліотек, музеїв та архівів перейшло до Оперативного штабу Розенберга, який з цією метою діяв на окупованій території СРСР¹².

Таким чином, серед головних завдань АРА у країнах Західної Європи у період активного поступу націонал-соціалізму у 1933–1939 рр. було створення позитивного образу останнього за кордоном, поширення націонал-соціалістичних ідей, організація пронацистського руху, пошук союзників на міжнародній арені, а пізніше – і в майбутній війні, у тому числі з метою створення «антибільшовицького блоку» європейських держав, а також сприяння встановленню торговельних відносин з різними країнами для придбання продовольства і військової техніки тощо. Крім цього, серед завдань ідеологічного змісту важливе місце посідало збирання інформації щодо внутрішнього становища не лише у різних країнах Європи, а й у СРСР, для чого використовувалися усі можливі засоби: особисті контакти з дипломатичним корпусом та лідерами інших країн, підтримка пронацистських лідерів, ідеологічна підготовка німецького дипломатичного корпусу, заснування або підтримка зарубіжних видавництв, розповсюдження видань НСДАП та публікацій провідних ідеологів і пропагандистів, передусім самого А. Розенберга. Крім цього, за сприяння АРА організувалися різні культурні заходи, надавалася підтримка культурним товариствам та емігрантському рухові, також активно працювала політична школа для дипломатів і державних службовців. Наприкінці 1930-х років найбільшого значення набули формування стратегії зовнішньополітичної та економічної діяльності Німеччини перед війною і після початку воєнної кампанії у Європі та окупації, а також розбудова концепції встановлення «нового європейського порядку». На цей період припадає активне спілкування Розенберга з Гітлером, розподіл сфер впливу і векторів зовнішньополітичної діяльності з Г. Гімmlером, налагодження відносин з Г. Герінгом. 1940–1941 рр. у діяльності АРА відзначаються активною участю відомства у розробці концепцій завоювання «життєвого простору» на Сході.

Але з початком Другої світової війни роль АРА поступово почала зменшуватися, і у 1943 р. АРА фактично її втратила, частково через

¹² Серед численних партійних служб Розенберга діяльність саме Оперативного штабу на сьогодні досліджена найкраще. Див., напр., публікації П. К. Грімстед, Л. Дубровіної та Н. Малолетової, Н. Кашеварової, Н. Гуцула, С. Кота, В. де Врі та багатьох ін.

зростання ролі інших державних структур на тлі військових подій, зміну міжнародної ситуації, частково – через тотальну мобілізацію і скорочення видатків.

Джерельною базою для дослідження діяльності АРА є документи відповідного фонду у складі зібрання Федерального архіву Німеччини, а саме фонду NS 43, а також у складі фонду партійної канцелярії Розенберга (NS 8) і серед документів окремих справ низки інших архівних фондів періоду Третього райху у Федеральному архіві Німеччини. Вчені залучали документи АРА до своїх досліджень як історичні джерела, але досі немає ані всебічного комплексного дослідження діяльності АРА, ані розвідок джерелознавчого характеру, присвячених документам Зовнішньополітичного відомства, тому це залишається актуальною темою для майбутніх досліджень.

Список бібліографічних посилань

1. Piper, E. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. München: Karl Blessing Verlag. 2005. 831 S.
2. Bollmus, R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S.
3. Cecil, R. The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. New York, 1973. 266 p.
4. Kuusisto S. Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939. Helsinki, 1984. 435 S.
5. Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945). Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2013. 466 с.
6. Organisationsbuch der NSDAP. München: Zentralverlag der NSDAP, 1936. 618 S.
7. Политический дневник Альфреда Розенберга, 1934–1944 гг. М. : Фонд «Историческая память», 2015. 448 с.
8. Rosenberg, A. Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik. München, 1927. 143 S.
9. Rosenberg, A. Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen-Verlag, 1930, 670 S.
10. Daitz, W. Sozialpolitische Fragen der Gegenwart. Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, 1939. 22 S.
11. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной

борьбы фигур нашего времени / пер. с нем. С. Н. Лобанов. Таллинн: Shildex, 1998. 527 с.

12. Альфред Розенберг. Мемуары / с комментариями С. Ланга и Э. фон Шенка. Харьков: ООО «Див», 2005. 416 с.

13. Bundesarchiv Berlin. NS 8/116.

14. Bundesarchiv Berlin. R 43-I/1176.

15. Bundesarchiv Berlin. NS 8/203.

References

1. Piper, E. (2005). Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. München: Karl Blessing Verlag. 831 S. [in German].

2. Bollmus, R. (2006). Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München: R. Oldenburg Verlag. 373 S. [in German].

3. Cecil, R. (1973). The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. New York. 266 p. [in English].

4. Kuusisto, S. (1984). Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939. Helsinki. 435 S. [in German].

5. Buharov, V. A. (2013). Gitlerovskij “novyj porjadok” v Evrope i ego krah (1933–1945) [Hitler's “new order” in Europe and its collapse (1933–1945)]. Ekaterinburg : Izd-vo Ural'skogo un-ta. 466 p. [in Russian].

6. (1936). Organisationsbuch der NSDAP. München: Zentralverlag der NSDAP. 618 S. [in German].

7. Petrov, I. (Ed.). (2015). Politicheskij dnevnik Al'freda Rozenberga, 1934–1944 gg. [Political diary of Alfred Rosenberg, 1934–1944]. Moscow: Fond “Istoricheskaja pamjat”. 448 p. [in Russian].

8. Rosenberg, A. (1927). Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik. München. 143 S. [in German].

9. Rosenberg, A. (1930). Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen-Verlag. 670 S. [in German].

10. Daitz, W. (1939). Sozialpolitische Fragen der Gegenwart. Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik. 22 S. [in German].

11. Rosenberg, A. (1998). Mif XX veka. Ocenka duhovno-intellektual'noj bor'by figur nashego vremeni [Myth of the XX century. Evaluation of the spiritual and intellectual struggle of the figures of our time]. S. Lobanov (Trans.). Tallinn: Shildex [in Russian].

12. Rosenberg, A. (2005). *Memuary* [Memoirs]. (Lang, S. and E. fon Schenk, Komment). Har'kov: OOO "Div" [in Russian].
13. Bundesarchiv Berlin, NS 8/116 [in German].
14. Bundesarchiv Berlin, R 43-I/1176 [in German].
15. Bundesarchiv Berlin, NS 8/203 [in German].

Стаття надійшла до редакції 19.08.2022.

Nataliya Kashevarova,

PhD (History), Doctoral Candidate in History,

National Academy of Sciences of Ukraine

Institute of History of Ukraine

4 Hrushevsky St., Kyiv 01001, Ukraine

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

Web of Science Researcher ID: AAY-9661-2020

The NSDAP Office of Foreign Affairs (1933–1942)

in the Development of the “New European Order” Strategy

The purpose of the publication is to analyze the documents of the NSDAP Office of Foreign Affairs (German: Außenpolitisches Amt der NSDAP, hereinafter – APA) (1933–1942) as sources of the ideology of Nazi foreign policy, to find out the directions of activity of the APA in the spread of National Socialist ideology and its contribution to the formation of militaristic attitudes in the Third Reich and the strategy of the future war. *The research methodology* is based on general scientific principles and methods of scientific research, in particular, on the principles of historicism and objectivity, methods of structural-functional and comparative analysis and synthesis, problem-thematic, chronological methods, as well as methods of source studies and document studies. *The novelty* of the research is in determining the entire documentary composition of the APA archive, clarifying the directions of its activities, highlighting its contribution to the formation of the Nazi foreign policy of the Third Reich, which, among other things, contained the prospects of developing a new “living space”. *Conclusions.* Creation of a positive image of National Socialism, the organization of the pro-Nazi movement, the search for allies on the international arena, among other things with the aim of creating an “anti-Bolshevik block” of European states, the development of trade relations with various countries for the food and military equipment, others should be mentioned among the tasks of the APA in European countries in 1933–1939. Collection of information about the internal situation in various countries was an important part, and personal contacts, support of pro-Nazi leaders, publishing houses, ideological training of German diplomats, distribution of NSDAP publications, organization of cultural events, support of the emigrant movement were

used. At the end of the 1930 s, the formation of the strategy of Germany's foreign policy and economic activity, and the development of the concept of the "new European order", became of great importance. The activities of the APA actually ceased at the beginning of 1943. Most of its documents are kept in the Federal Archives of Germany, in the fond NS 43 ("Außenpolitisches Amt der NSDAP"), which includes 480 archival files, among which analytical and informational materials occupy a leading place. APA documents are also among the materials of the NS 8 fond ("Kanzlei Rosenberg"). Correspondence is another important part of the documents of the APA archive.

Keywords: the Third Reich, National-Socialism, Ideology, Propaganda, the NSDAP Office for Foreign Affairs, the Second World War, occupation, Alfred Rosenberg.